

Драгана Ј. ЈАЊИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ**

Православни центар за младе Свети Петар Сарајевски,

Источно Ново Сарајево

АРХАИЧНЕ ОСНОВЕ НЕКАДАШЊИХ ЦРКАВА СА ПОДРУЧЈА ДАНАШЊЕ ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ У ОБЛАСТИ ЦРНЕ РЕКЕ***

Апстракт: Издвајање две несачуване и до краја неразјашњене црквене грађевине са подручја Тимочке епархије у области Црне Реке постала је тема предоченог истраживања на основу њихових архаичних примарних конструкција, које се разматрају према резултатима неких ранијих истраживања, забелешкама, фото документацији и нарочито пртежима основа. Указивање на ове примере и њихово делимично и прелиминарно појашњавање има за циљ прецизније сагледавање споменичких целина, како издвојених тако и других са којима су наводно повезане и са којима се упоређују. Предмет истраживања јесте примарни контекст и конструкција храмова Светих мученика Макавеја код Мирова испод Ртња и Зањевачке цркве код Звездана, надомак Зајечара. Теза да сама основа представља показатељ укупне форме грађевине утицала је на методолошко опредељење ка анализи конструктивних принципа као и компаративној анализи на основу адекватних аналогја. С обзиром на истраживачка ограничења изнете су тек претпоставке са циљем указивања на неопходност археолошких радова на наведеним налазиштима како би се стекла комплетнија слика о континуитету хришћанског наслеђа на подручју Тимочке епархије.

Кључне речи: Црква Светих Макавеја, Зањевачка црква, средњовизантијска архитектура.

УВОД

Сложено питање споменичког и културног наслеђа Тимочке епархије у многим сегментима остало је без одговора. Узроци се препознају најпре у чињеници да у прошлости нису спровођена системска археолошких истраживања а по том и стога што је реч о једној рубној епархији Српске православне цркве као и

* Научни саветник, dragana.janjicka@gmail.com

** Магистар, djjanicijevic@gmail.com

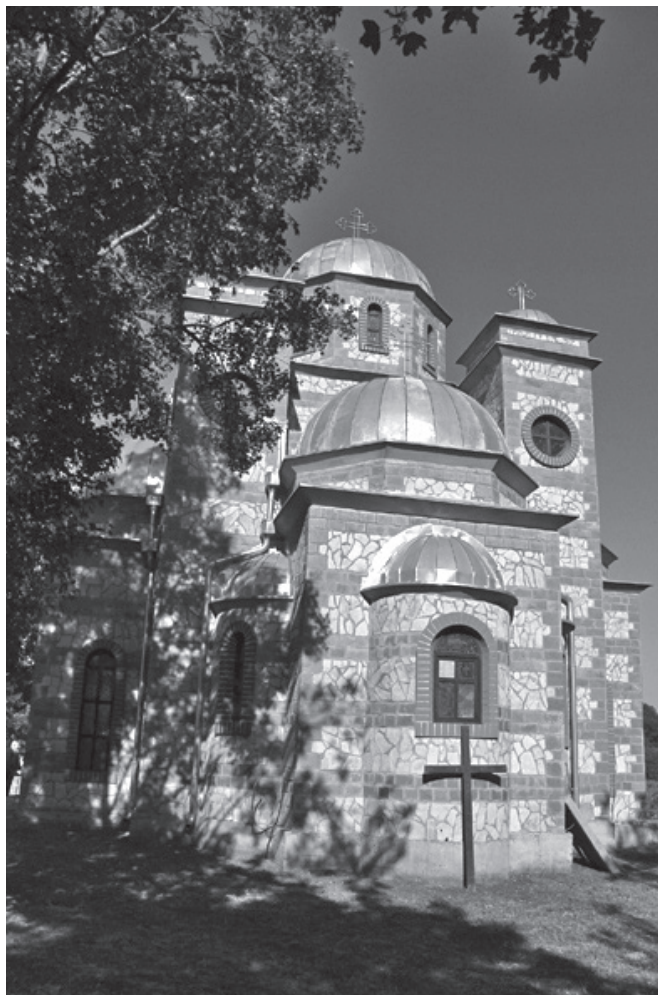
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

пограничној области Републике Србије те да су у веома хетерогеном материјалу, на основу разних утицаја, тешко уочљиви национални елементи. Феномен континуитета хришћанске културе на овим просторима, са друге стране, сасвим је изванредан, што се може закључити на основу материјалних остатака још из првих векова хришћанства, пре свега на археолошком налазишту Felix Romuliana/Гамзиград, али и другим локусима касноантичког и средњовековног раздобља са простора данашње Тимочке епархије. Овом приликом разматра се проблем неких цркава које су неповратно изгубљене деловањем „зуба времена“ или због различитих историјских околности и то на основу резултата претходних истраживања и доступне документације. Реч је о црквама необичних основа, чија архаичност упућује на потенцијални значај у смислу допуњавања слике о континуитету хришћанске културе на подручју наведене дијецезе. Будући да припадају области Црне Реке¹ (Бојанић-Лукач 1978: 37) анализирани свештени топоси повезани су географски али и историјски на основу смењивања државних управа на овој територији кроз историју. Циљеви истраживања рефлектују потребу обједињавања досадашњих сазнања те доступних извора и материјалних остатака, да би се конструисала прелиминарна слика како посматраних споменика тако и одређеног континуитета црквеног живота на овим просторима. У методолошком смислу ишло се на проналажење аналогичности и упоређивање карактеристичних принципа градње како би се проникло у карактер и „дух“ епохе у којој су издвојене грађевине подизане или обнављане. У основи разматрања циља се на шири контекст „необичних“ појава у оквирима наслеђа црквене архитектуре на просторима Тимочке епархије.

ПРИМАРНА КОНСТРУКЦИЈА ЦРКВЕ СВЕТИХ МАКАВЕЈА

Подигнут у последњим деценијама XX столећа садашњи храм Светих мученика Макавеја налази се са десне стране магистралног пута који води од Параћина ка Зајечару, недалеко од Бољевца, на потесу села Мирова. (сл. 1) Посвета и форма грађевине подсећају истраживаче на постојање старије цркве на овом месту од које су до средине XX столећа били видљиви једино делимично очувани темељи. Будући да су се нашли на предвиђеној траси магистралног пута, остаци цркве уништени су приликом његове градње (Мишић, Бојковић 2018: 96). У литератури је сачуван тлоцрт тј. цртеж основе цркве, који су начинили сарадници академика Ђурђа Бошковића, приликом обиласка и опсервације трагова културне баштине источне Србије (Бошковић 1950: 206). Описана је као „црквица моравског типа без бочних апсида, грађена од ломљеног камена и притесане сиге“ (Бошковић 1950: 206-209). Неколико реченица о старој цркви забележено је и у *Споменици Тимочке епархије 1834-1934*: „Око пет километара од Бољевца, на путу Бољевац-Луково, на самој реци Мирочици, има једно црквиште које се зове Св. Мир.

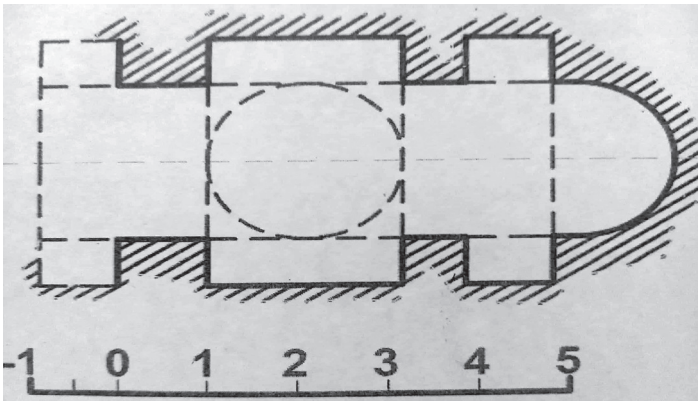
1 „Као што се види из наведених података о насељима, у другој половини XV века Црна Река била је мања регија од данашње Црне Реке. Данас се под Црном Реком подразумева подручје које је некада заузимала црноречка нахија.“

Слика 1

Одатле је према предању и село Мирово добило своје име. Рачуна се, да ова црква потиче из XVI века и да је била метох Лапушњанске цркве. Код црквишта се још увек састаје народ о већим празницима. У близини пак мировске жељезничке станице налазе се, на једној стени, остаци римског градића и до њега неко старо гробље“ (Споменица Тимочке епархије 1834-1934: 8). Епископ тимочки др. Емилијан на овом месту свакако мисли на античко налазиште данас познато као Градиште, које се простире на десној обали Мироштице и које, заправо, представља остатке римског војног логора, подигнутог дуж пута са циљем одбране тадашњих граница. Упркос увреженом мишљењу, према склопу и унутрашњој организацији простора, за овај храм се не може рећи да припада триконхалном типу цркава XIV–XVI столећа. Повезивање са Лапушњом (Споменица 1934: 8) те учесталост триконхалних цркава у овом крају наводило је досадашње тумаче да цркву Светих Макавеја сврстају у ову споменичку групу и тако је датују. Осим тога у народу се

још памти легенда о хајдуку, који је, у знак покајања што је убио владику, сазидао девет цркава на потесу од Кривог Вира до Грлишта. Међу њима се спомиње и црква крај реке Мироштице (Вељковић 1986: 39). Сасвим је могуће да предање памти неку од обнова поменуте цркве, али и друга верзија исте легенде да је тих девет цркава, заправо, подиго влашки војвода Радул Велики (1495-1508), наводила је на опредељивање код њеног датовања на XVI столеће. Унутрашњи просторни план цркве, знатне разлике од основа моравских цркава и архаичност основе, указују на раније раздобље њеног настанка. Тлоцрт наведене грађевине предочава један старији тип једнобродне цркве са источном апсидом и три попречне правоугаоне форме које пресецају лонгитудинарну основу. (сл. 2) Конструкција данашњег храма Светих Макавеја поред угоститељског комплекса „Балашевић“, дело знаменитог архитекте Бранка Пешића, по свему судећи делимично се ослања на карактер основе првобитне грађевине, свакако према поменутом цртежу из текста Ђ. Бошковића. Извесна недореченост тлоцрта због немогућности аутора да сагледа спољашње обресе, пружила је могућност за слободније тумачење. Очигледно да се кренуло од идеје основе у облику слободног крста, премда се чини да је код примарне грађевине пре реч о сажетом крсту, уписаном у основу. Спољашњи обриси форме, по свему судећи, не прате унутрашњу просторну организацију и реч је о веома масивним зидовима. Подижући четири куле над претпостављеним пастофоријама, Бранко Пешић је своје дело приближио особеностима отонске предроманике, такође засноване на касноантичким узорима (Gerke 1974: 150). Прикључивање мањих главној апсиди и то са североисточне и југоисточне стране допринело је утиску разуђености форме и њеном богатству. Истовремено, примењени поступак јасно евоцира касноантичке узоре који су уочљиви и на цртежу примарне грађевине из текста Ђ. Бошковића, те је и овом приликом неизбежно истражити могућност да је првобитно у питању била ранохришћанска црква или да је ова традиција послужила као узор. Истурени попречни кракови источног травеја, непосредно уз саму апсиду указују на појаву источних трансепта, који се појављују већ на црквеним грађевинама Константиновог раздобља, чији се источни зид, на основу отвора-споја са апсидом, претвара у својеврсни *arcus maior*. (сл. 3)

Слика 2

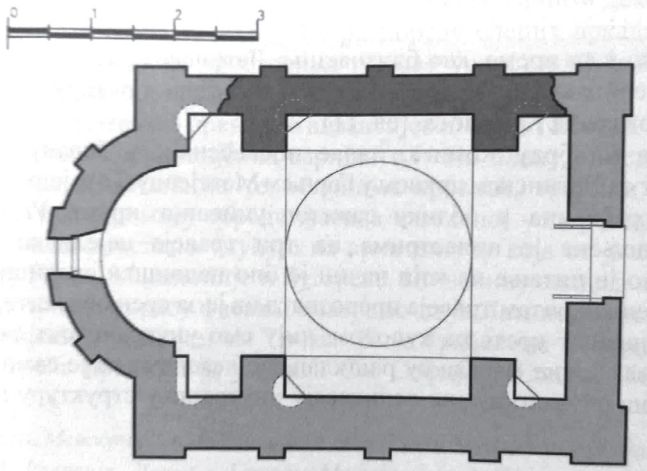
Такви „тријумфални луци“ били су носиоци иконографске прологомене, особито у случају царских базилика и представљали су перспективну тачку посматрача, тј. верних у цркви. Попречно проширење на средини наоса подсећа на „свети квадрат“ над којим се обично уздизала купола (Gerke 1974: 92). Треба напоменути да код цркве Светих Макавеја није реч о правом квадрату већ правоугаонику који му се сопственим димензијама значајно приближава. Укрштање наоса са попречном формом под правим углом у византијској и раносредњовековној архитектури задржало се у унутрашњости грађевина и представља извесно „сећање“ на касноантички начело *композиције маса* (Riegl 1927: 68-69) и принцип разлагања простора код лонгитудинарних грађевина и избегавању јасне доминанте (Riegl 1927: 71).²

Слика 3

2 „Карактеристична разлика у односу на масивну грађевину са аксијалном основом почива у хотимичном избегавању једне доминанте, која валада над свим странама у истој мери.“

Сама апсида истоветне је ширине као и наос што такође указује на узоре у касноантичкој црквеној архитектури. Према неким тумачењима Г. Бабић-Ђорђевић и В. Ј. Ђурића могло би се посредно закључити да је реч о византијској тековини, заснованој на рановизантијској архитектури. Сродни овој традицији јесу и храмови подигнути на темељима тробродних базилика у Призрену, Прокупљу, Нишу и Старом Нагоричину (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 27-29). По логици поретка храм Светих Макавеја спада у ову групу цркава, које се ослањају на касноантичке и рановизантијске узоре и донекле се разликују од предроманичких цркава са јадранског приморја³: „Исте такве базилике Византинци су градили и дубље на југу (Охрид, Сер, Сервија итд.); прихватили су их и први бугарски цареви и Самуило. Много више него у оним на источном Јадрану, њихови градитељи су се поводили за старохришћанским и рановизантијским узорима. Поред базилика, Византинци су у истим областима и у исто време подизали и храмове мањих размера и другачијих планова, који су сећали на старија и знаменитија светилишта у њиховим политичким и црквеним средиштима (Стара Павлица – сажети уписани крст с кубетом, обухваћеним са три стране ходником; Горњи Матејевац и Кацапун код Враћа – једнобродне цркве са куполом; Ђунис и Марково Кале код Скопља – слободан крст итд).“ (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 29-30). Најближу аналогију просторног решења мировске цркве представља тзв. „Латинска црква“ у Горњем Матејевцу код Ниша (сл. 4): апсида овог храма ширине је наоса, а бочна проширења у регији источног и западног травеја евоцирају појаву трансепта и пастофорија. Разлика се уочава у ширини централног проширења које је код цркве у Горњем Матејевцу уже него што је било код храма Светих Макавеја. У односу на ову околност претпостављена купола могла је бити и овалног облика како је и маркирана на цртежу из рада Ђ. Бошковића.

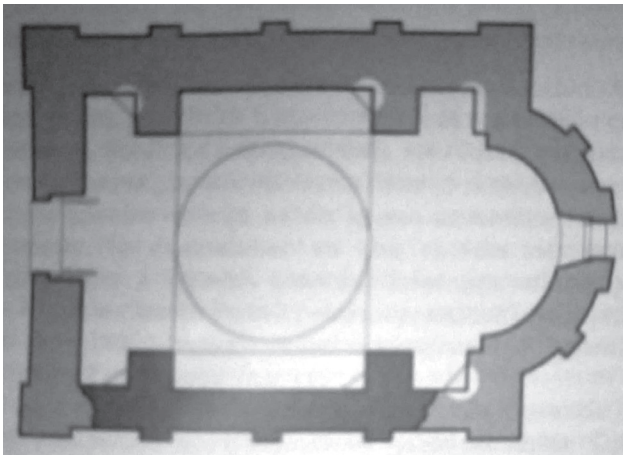

Слика 4

3 Разлика се огледа и у потпуно истоветним и симетричним попречним формама код приморских цркава попут Светог Михаила у Стону.

Слика 5

Слика 6

У том смислу Латинска црква потенцијално представља кључ за претпостављену реконструкцију облика сводова над источним и западним травејем код овог типа цркава. (сл. 5) Свакако да постоји могућност да су силе притиска тежине куполе преношене помоћу пандатифа као што је случај са црквом Светог Петра у Прику код Омиша из XI столећа (сл. 6), која представља редак пример спајања лонгитудинарног

и аксијалног градитељског принципа: „Још је ређе да се прелаз од правоугаоне основе зидова ка кружној основи конхе остварује пандантифима, а преко њих купола се ослања на четири јака ступца спојена зидом. Источни и западни травеји су прекривени крстастим сводовима, који су као и купола украшавани стуком. Таква организација ентеријера без сумње приближава ову цркву кругу византијске уметности.“ (Воронова 2012: 284-285). Подела на травеје у матејевачкој цркви постигнута је маркирањем основе помоћу снажних пиластара, који су, свакако, имали и функцију носача куполе. „Источни и западни травеј су засведени полуобличастим сводовима, док је кубе споља осмострано.“ (Ракоција 2019: 36). Друга аналогија уочава се на примеру цркве Светог Јована у Орљану код Ниша. (сл. 7) На основу идеалних реконструкција двеју цркава из околине Ниша може се закључити да су у питању храмови лонгитудинарних основа, пиластрима издељених на три травеја док се изнад средишњег уздизала купола. Спољашњост грађевина одаје утисак мирноће. Површине равних зидова разуђиване су помоћу лезена и слепих лукова. Асиметричност травеја, за разлику од наведених предроманијских цркава у Приморју, указује на формирање поткуполног простора и саму куполу, који су се ослањали на масивне пиластре. Уз то, дебелина зидова доприносила је носивости грађевине у односу на распон куполе и полуцилиндричне сводове. За разлику од наведених нишких цркава храм Светих Макавеја одликовала је асиметричност самих пиластара: западни пар је био нешто масивнији од источног. Таква околност наводи на помисао да је храм подигнут на месту неке раније грађевине нпр. базилике са попречним трансептима, те да се придржавало примарног изгледа основе. Из тог разлога показују се неопходним даља археолошка ископавања на данас доступном околном терену као претпостављеном култном месту са одређеним континуитетом.

Слика 7

Када је Латинска црква у Горњем Матејевцу у питању у истраживањима М. Ракоције појавио се и проблем датовања. Како припада групи споменика XI столећа дилема се односила на то да ли је до 1018. подручје Ниша са наведеним црквама било у саставу Самуилове државе или би изградња цркве требало да сведочи о поновној доминацији Византинаца на овим просторима. Прво питање значајно је и за тему потенцијалног континуитета цркве Светих Макавеја. Хроничар бољевачког краја Стеван Вељковић о томе је забележио следеће: „У жељи да поврати отцепљене територије Византија је водила тешке и дуге ратове са Самуиловом државом. У тим ратовима византијска војска је у првим деценијама XI века успела да поврати области између Солуна и средњег Дунава (око 1004. год.). У то време је у њихове руке поново пала и област Тимока“ (Вељковић 1986: 35). Са једне стране наведено је да су Самуилови градитељи подражавали византијске узоре а са друге – да је поновно византијско заузимање ових крајева обележено подизањем карактеристичних грађевина попут базилике са куполом. У том смислу неопходно је истражити стилове у архитектури као показатеље државне идеологије. „Победа Јована Цимишкија, затим Василија II и пад Бугарске, вратили су поново у Византијско царство већину балканских провинција које су биле отете од VI до VII века. Ово поновно и славно освајање пратиле су уметничке активности под покровитељством владе из Цариграда, или епископа или других личности које су дошле из византијске престонице“ (Grabar 1969: 32). Архитектура је, на тај начин, била повезана са државном и културном идеологијом и утицајношћу.

Претпоставке формалних карактеристика цркве Светих Макавеја дају основа мишљењу, ако не сасвим поуздано оно бар премисаоно, да припада наслеђу средњовизантијског периода. Таква запажања и околности као и индикације култног идентитета овог места указују на неопходност археолошких истраживања уколико се тежи прецизнијем и потпунијем сагледавању континуитета хришћанске историје и културе у области Ртња и Црне Реке. Осим тога, ретка и необична посвета овог храма скреће пажњу на његов значај за разумевање хришћанске историје и културе у области Црне Реке.

Ретке су цркве посвећене старозаветним светим мученицима о којима говоре Књиге Макавејске. Реч је о страдању браће Авима, Антонина, Гурија, Елеазара, Евсевона, Алима (Самон) и Марклеа, и њихове мајке Соломије, 166. године п. н. е. због одбијања да се поклоне паганским боговима, по наредби цара из династије Селеукида (175–164 п. н. е), Антиоха IX Епифана. У овом раздобљу, тиранија селеукидског владара, оличена у насилном наметању паганске хеленизације и идолатрије, као и обесвећењу Јерусалимског храма, довела је до Макавејске побуне правоверних Јевреја, што је резултирало страдањем за веру браће Макавеја и њихове мајке Соломије, као и провсвештеника Елеазара, Мак. књ. 4. 6. 8–17 (Јевтић: 2002). Вероватно да су мучеништво поднели у Антиохији, а њихов култ почео је да се шири веома брзо након страдања. На то указује и Св. Јован Златоусти (349–402) родом из Антиохије, када подсећа на обичај веома свечаног прославања празника Светих Макавеја у Антиохији у његовог доба. Претходило му је свеноћно бденије. На сам празник у Антиохију је притицало мноштво хришћана из околине (Leclercq 1924: 2377; S. Joannes Chrysostomus: 617–622, 623–626;

Ziadé 2007: 111–135). Од самог почетка установљења хришћанства, култ Светих Макавеја поштован је код хришћана још током IV столећа о чему сведочи сирijски мартироологион и омилија изговорена у њихову част (Ziadé 2007: 107). Од IV столећа култ антиохијских првомученика пренесен је на запад, у Галију, да би у VI столећу добио међупомесни карактер. Од IV века па све до VI столећа, њихове мошти биле су поштоване у Антиохији, а након јаког земљотреса пренесене су у Константинопољ. Један део моштију доспео је до Рима (Leclercq 1931: 724–725; Макаров 2016: 708–712). Да су у Византији Св. Макавеји поштовани као светитељи и мученици сведочи и Св. Григорије Назијанзин (330–390). У Константинопољу се помињу цркве из VII столећа посвећене Светим Макавејима док још из IV столећа потиче мартироон, изван Галате подигнут у њихову част (S. Gregorii Theologi: PG XXXV, 912–933; Leclercq 1931: 725; Janin 1969: 3313f; Lowden, Tkacz 1991: 1261; Ziadé 2007: 134–154; Berger 2012: 105–123). На просторима Србије и утицајне сфере Српске православне цркве ретки су храмови посвећени Светим мученицима Макавејима. Један од њих налази се у Толошима код Подгорице (<https://svetigora.com>, „Макавејска црква у Толошима чува два миленијума бурне историје“) за који се сматра да је подигнут у првим вековима хришћанства.

Постојање култа Св. Макавеја на простору Приобалне Дакије, по свему судећи, треба тражити у раздобљу од Јустинијанове реорганизације дунавског лимеса (530–552), када је у Константинопољу дошло до транслације моштију Светих Макавеја, чиме се не искључује и посредовање војске у ширењу култа Светих Макавеја на овим просторима у каснијем периоду.

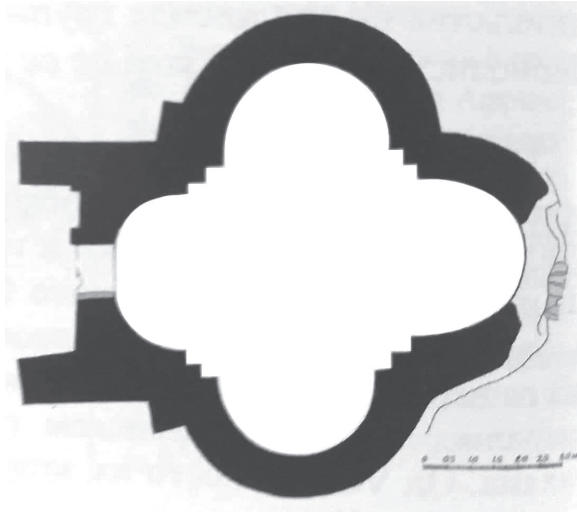
Наведене околности које се односе на посвету храма Светих мученика Макавеја наводе на повезивање некадашње богомоље са византијском културом или чак са источњачким утицајима, али, за сада, нема поузданијих потврда за такве тезе. Скретање пажње на повезаност таквих посвета са подручјима у којима је живело и нехришћанско становништво, такође, отвара још једно питање у вези са храмом Светих Мученика Макавеја испод Ртња.

ЗАЊЕВАЧКА ЦРКВА

Четрдесетак километара источно од цркве Светих Макавеја, у атару села Звездан, некада се налазила Зањевачка црква, посвећена Светом Николају Мирликијском, премда се посвета везује и за архангела Михаила (Лаловић 1978: 17). Колоквијални назив цркве потиче од њеног локуса – брда Зањевац, које се налази западно од села. Храм није системски истраживан те отуда потичу бројне недоумице у вези времена његовог настанка. Као и у случају цркве Светих Макавеја проблем датовања Зањевачке цркве прате бројне контроверзе у веома широком распону од касне антике до позног средњег века. Након више од стопедесет година његовог урушавања и разграђивања о храму сведочи тек неколико путописа и публикованих резултата прелиминарних истраживања. Најдетаљнији подаци предочени су у раду академика Ђорђа Стричевића и Гојка Суботића „Ископавање Зањевачке цркве“, објављеном у *Сйаринару* из 1959. године

(Стричевић, Суботић 1959: 307-15). Аутори су приложили и комплетан списак тада познате литературе у којој се спомињала Зањевачка црква, цртеже основе цркве и детаља живописа те фотодокументацију остатака грађевине и фаза теренских ископавања.

Оно што у највећој мери скреће пажњу посматрача јесте необична тетраконхална основа цркве што је и доводило до забуна по питању времена њеног настанка: „Веома правилне полукружне апсиде прикључене су централном простору у облику нешто деформисаног четвороугаоника“ (Стричевић Суботић 1959: 308). (сл. 8) Помоћу равних бочних зидова са стране западна конха продужава се али није могуће тачно одредити да ли је у питању рудиментарна форма могућег нартекса или „монументално означени улаз у цркву“ (Стричевић Суботић 1959: 308). Веома ретка појава тетраконхалне основе допринела је и лапидарном повезивању Зањевачке цркве са моравским триконхосима. Будући да се налази у непосредној близини царске палате и хришћанског насеља у Ромулијануму, претпостављена је, са друге стране, повезаност са касноантичким архитектонским наслеђем⁴ (Јанковић 2010: 206). Прво тумачење неодрживо је будући да се начин градње прилично разликује од трикохалних цркава моравске школе на основу тога што се конхе на Зањевачкој цркви непосредно додирују рубним деловима а ти спојеви ојачани су и маркирани пиластрима. Не постоји ни један архитектонски сегмент нити угао, на основу којег би се могло претпоставити равно зидно платно наоса. Према другој претпоставци требало би се односити са више пажње, међутим, мала је вероватноћа да је нека просторија резиденцијалне или фунерарне намене античког раздобља претворена у цркву. Тетраконхалне грађевине касноантичког и ранохришћанског раздобља обично су повезане са функцијом баптистеријума (крстионице).

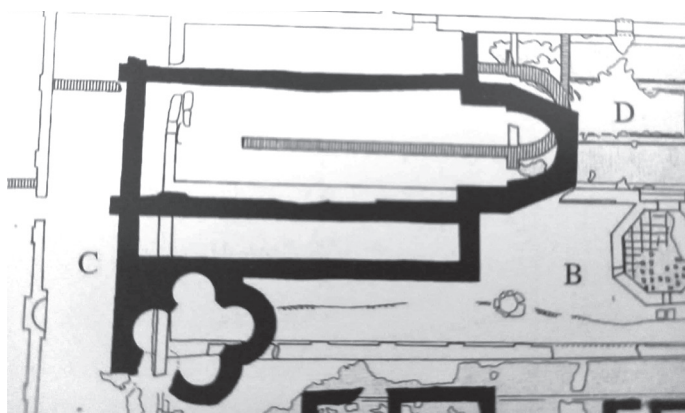
Слика 8

4 „На гамзиградску крстионицу обликом подсећа оближња Зањевачка црква, 14-15 столећа, која има старију фазу.“

Свакако да се географски најближа паралела уочава у оквирима археолошког налазишта Felix Romuliana/Гамзиград, пре свега у сегменту комплекса стибадијума царске палате⁵ (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 94-95). (сл. 9) Према се на мозаичком тешиху из кружног вестибила стибадијума са мотивом тзв. Дионисовог штита уочава извесни култни аспект, ова грађевинска структура има резиденцијални карактер те из овог као и других разлога о којима ће бити речи, не може бити схваћена као аналогија Зањевачке цркве. То се најпре односи на конструкцију гамзиградске грађевине, чије су истурене конхе распоређене по ободу централне кружне одаје и међусобно се не додирују. Осим тога, пролаз из вестибила у тетраконхос не налази се на испуцчењу конхе већ на делу кружнице између два од четири листа. Знатно ближа паралела из касноантичког/ранохришћанског раздобља уочава се на примеру баптистерија уз тробродну базилику из VI столећа (Петковић 2010: 169-197), такође из Ромулијанума, која се налази уз југоисточни део бочног брода. (сл. 10)

Слика 9

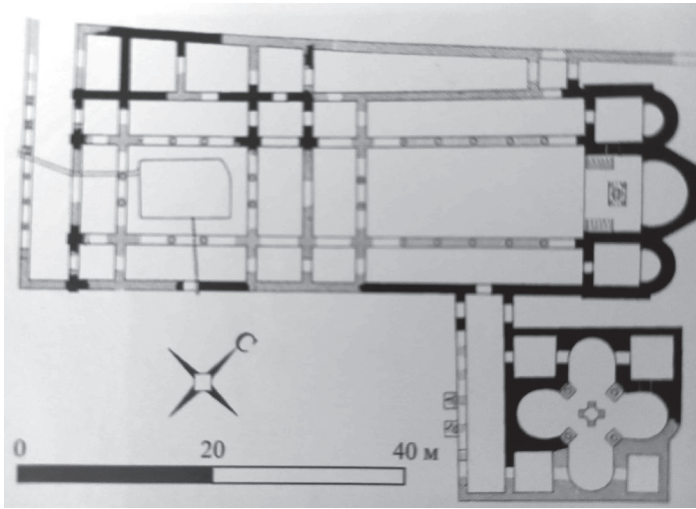

Слика 10

- 5 „Јединствену скупину у склопу палате D1 представљају одаје уз источни зид њеног североисточног атријума. Састоје се од кружног вестибула, једне просторије тетраконхосне и једне триконхосне основе. Од свих одаја само је просторија у облику чатворлиста имала подно грејање, од којег су нађени канали. Уз њу са северне стране постоје два мања одељења у којима су, по свој прилици, била ложишта. Иако тетраконхосна одаја својом схемом основе одговара термама, у њој нису нађени базени за купање ни доводни и одводни канали за воду, а такви уређаји недостају и у друге две одаје. Ове су одаје, ипак, раније протумачене као делови својеврсног купатила. Новија проучавања касноантичког обичаја при обедовању на сигма лежајевима приближила су се тачнијем одређивању њихове намене. На основу анализе већег броја примера грађевина са конхама, њихове намене и уређаја, дошло се до доказа да су такви просторни облици из касноантичког времена коришћени као stibadium-и, па је таква намена приписана и одајама 9,10,11 у Ромулијани.“

Ширина зидова и дубље продирање спојева конхи у унутрашњост централног простора тј. удвајање крајева зидова у форму шластра указују на вероватноћу да је баптистеријум био засведен куполом.

Сродан пример представља и баптистеријум уз тробродну базилику Архиепископског комплекса у Првој Јустинијани, где је, међутим, тетраконхални анекс уписан у квадрат (Шпехар 2019: 92-03) у чијем се средишту налази крстообразна писцина, а на спојевима истурених конхи дијагонално су били постављени стубови. (сл. 11) Но, ни овај анекс базилике Архиепископског комплекса у Првој Јустинијани као ни баптистеријум из Ромулијанума, пре свега на основу наведених конструктивних принципа, не могу се схватити као праве аналогије Зањевачке цркве.

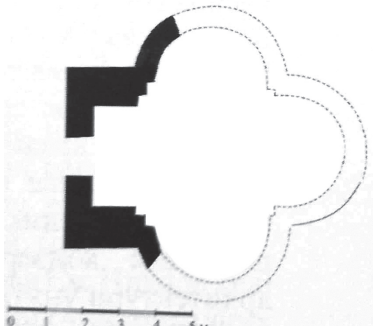
Слика 11

Осим тога, наведени баптестеријални тетракохоси мањих су димензија и подизани уз лонгитудинарне грађевине. Из наведених разлога, чини се да тетраконхална црква на брду Зањевац код Звездана не може бити тесније повезана са градитељским наслеђем касноантичког/ранохришћанског раздобља. Ипак, не може се ни оспорити извесна инспиративна улога античке архитектуре код градње средњовековних грађевина са аксијалном осномом и конхама, како је то већ претпостављено на примерима триконхоса⁶ (Ракоција 2020: 142). За Зањевачку цркву основано је претпоставити да представља сасвим усамљену варијанту архаичног тетраконхоса са анексом на западном делу. Непосредно међусобно спајање конхи и одсуство источног травеја (Ракоција 2020: 129-130) јасно одвајају ову грађевину од наслеђа тзв. моравског градитељства. Начин на који су шластри уметани између конхи, чиме је грађевина ојачана а носивост куполе повећана,

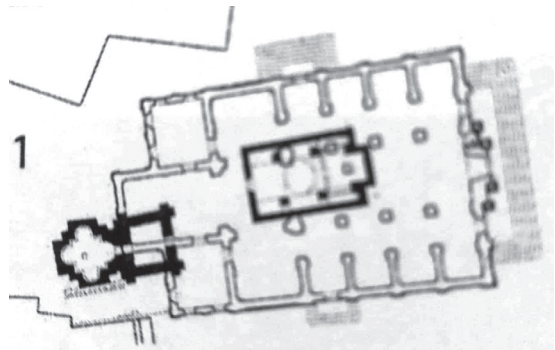
6 „Различите варијанте старог византијског триконхоса са многим специфичностима у већем броју јављају се у доцнијим временима и део су развоја триконхоса чије препознатљиве особености неретко припадају одређеном времену и простору. Оне се разликују од архаичног триконхоса али своје порекло доуђу њему.“

како је М. Ракоција уочио, повезује конструкцију зањевачког тетраконхоса са триконхалном формом цркве Светог Пантелејмона на Плаошнику (сл. 12) тј. обликом који је добила приликом преградње крајем XI столећа (Ракоција 2020: 143).

Усамљеност појаве Зањевачке цркве намеће и тему градитељског континуитета у раздобљу од касне антике до средњовизантијског периода. Разматрајући теолошке основе генезе византијског градитељства Н. Дебљовић Ристић претпоставила је „квадратни четворолист“ као вероватно неостварени модел – обележје врхунца овог процеса: „Међусобне комбинације система ослањања у вертикалном и хоризонталном правцу, дају непрегледан број различитих облика грађевина централног плана. Најзрелије подухвате представљала би решења која обједињују квадратни четворолист и пандатифе. Примери оваквих грађевина, ипак, по свему судећи, нису били остварени, а то би заправо представљало врхунац развоја централног плана“ (Дебљовић, Ристић 2012: 247). Као пример такве архитектонске форме може се навести баптистеријум дубровачке тробродне базилике Светог Влаха из X столећа (Воронова 2012: 285-287). (сл. 13) Форма квадратног тетраконхоса, међутим, подразумева преклапање геометријских слика четворолиста и квадрата тако да су његови углови истурени у простор што се разликује од форме Зањевачке цркве где се преклапају са спојевима конхи. Ипак, унутрашња организација простора и систем носивости куполе помоћу пандатифа веома су сродни и сведоче о дужини развоја сакралних грађевина са пандатифима. „Први познати пример примене пандатифа је црква Св. Мине у Александрији са почетка петог века. После тога главна струја византијске архитектуре преузима овај облик и обилато га користи до краја свог трајања“ (Дебљовић Ристић 2012: 252). Појава пандатифа у Зањевачкој цркви регистрована је у оквирима наведених описа те Ђ. Стрчевић и Г. Суботић наводе њихове уломке између остатака урушеног дела храма, који су се налазили у унутрашњости грађевине (Стрчевић, Суботић 1959: 309-310). Другу сродну групу цркава репрезентује модел са четворолистом уписаним у ротонду. Свакако да је најпознатији пример овог модела црква Светих апостола Петра и Павла у Расу код Новог Пазара. Када се пажљиво упореде наведена два архитектонска облика може се закључити да сличност почива у организацији унутрашњег простора док се конструктивни принципи разликују. Тако је пренос потисних сила и оптерећења у Петровој цркви разрешаван помоћу тромши, док су, како је већ указано, у Зањевачкој цркви примењени пандатифи.

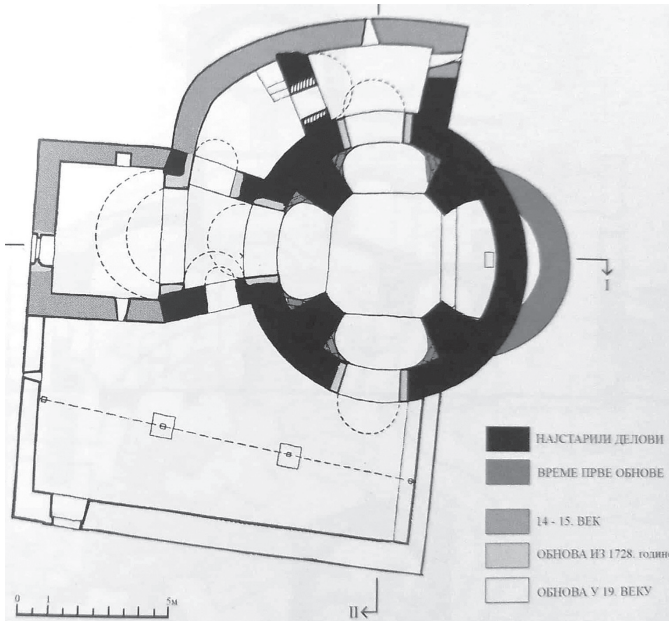
Слика 12

Слика 13

Нека запажања Г. Бабић Ђорђевић и В. Ј. Ђурића у вези Петрове цркве а у односу на наш проблем, ипак, завређују пажњу: „Градитељ Светог Петра решавао је свој сложени задатак користећи се узорима из старијег градитељства, које је преиначио и допуњавао, тако да је грађевину учинио јединственом. У Јерменији и Грузији, између VII и XI века, настао је знатан број цркава с четворолисним планом уписаним у ротонду. Вероватно их је било и у земљама које су ближе Србији“ (Ђурић, Бабић, Ђорђевић 1997: 9) Наведена запажања поткрепљују тезу да је архаични тетраконхос Зањевачке цркве, подигнут на месту, а можда и темељима неке раније (касноантичке?) грађевине и истовремено постулирају дилему његовог порекла. Са једне стране архитектонски склоп евоцира византијску естетику и принцип градње, а са друге наговештава јерменске или грузијске тековине.

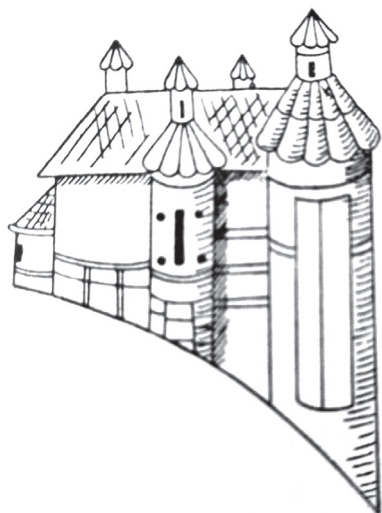
На основу археолошких ископавања Петрове цркве у Расу констатована је друга градитељска фаза тј. прва обнова из прве половине X stoleћа (Војводић 2020: 243). (сл. 14) По свему судећи, то је подразумевало проширење олтарског дела, а права конха формирана је тако да су постојећи пиласстри представљали њене завршне делове. Заобљивање остала три простора, одељена дијагоналним пиластрима од кривуље ротонде према средишњем делу изведено је тако да су јасније одавали облике конхи. Може се претпоставити да су разлози за ову адаптацију потицали из домена литургијских функција и истовремено, то подебљавање пиластара омогућавало је већу носивост грађевине као припрема за доградњу и отпорност на потисне силе тежине горњег дела. Оно што је индикативно за нашу тему јесте да обновењима Петрове цркве форма четворолиста, очигледно, није била страна. Осим тога, два зида која фланкирају улаз у ротонду Петрове цркве убедљиво подсећају на истоветне на Зањевачком тетраконхосу,

Слика 14

јасно сведоче о функцији повезивања централног простора храма са околним просторијама. Могло би се претпоставити да истоветно предворје у Зањевачкој цркви није до краја реализовано. У односу на то што нису пронађени никакви темељи околних грађевина тј. анекса није могуће поуздано доказати њихово евентуално постојање. Конструкција која указује на одређену литургијску праксу и естетске параметре, на неки начин, повезује Зањевачку са Петровом црквом, оквирно датованом на X столеће (Grabar 1969: 36).

У оквирима разматрања на тему генезе триконхалних цркава, М. Ракоција поменуо је и тетраконхос Зањевачке цркве, међутим, указавши на његову јединственост, није се упуштао у детаљнију анализу. На прави мотив указује његово запажање да су одсуство историјских извора и аналогија допринели немогућности прецизнијег датовања грађевине (Ракоција 2020: 139). Аутор посредно наговештава да Зањевачка црква припада средњовизантијском типу цркава централног плана са куполом (Ракоција 2020, 145) што у великој мери потврђују њена конструкција и принцип градње. Током рада на откопавању Зањевачке цркве, наишло се у западном делу апсиде на гробницу, која би хронолошки одогуварала времену када је црква изграђена. Западни део гробнице био је затворен плочом, а удубљење у зиду изнад ње вероватно је било остатак неке плитке нише у којој је био насликан покојник или се налазио натпис. Сама гробница била је засведена обличастим сводом и озидана опекама. На дну гробнице пронађен је један скелет са главом на западној страни и рукама прекрштеним на грудима, док су са његове леве и десне стране лоциране гомиле људских остатака, што говори у прилог тези да је гробница коришћена дужи временски период. У северној апсиди такође су пронађена два људска скелета, док је у гробу из јужне конхе један покојник био положен у дрвени сандук, што, према наводима Ђ. Стричевића и Г. Суботића, одговара „пракси сахрањивања у рановизантијско доба“ (Стричевић, Суботић 1959: 311-312; Мишић, Бојковић 2018: 92). Зидно сликарство Зањевачке цркве није сачувано осим поје-

Слика 15

диначних фрагментованих налаза, познатих на основу скице М. Станојевића. На основу тога се претпоставља да је тетраконхос био посвећен Светом Николи, на шта упућује сигнатура посвећена светитељу поред фигуре на јужној страни (Стричевић, Суботић 1959: 312). На цртежу детаља зидног сликарства са моделом цркве (сл. 15) уочава се улаз у грађевину на испупчењу једне округле просторије. То одговара фактичком стању Зањевачког храма са улазом на испупчењу западне конхе. Аналогно решење уочава се у хексаконхалном храму Свете Тројице на Пољуду код Сплита (касни VIII – почетак IX столећа) подигнутом на месту неке старије, античке грађевине са екседром (Воронова 2012: 281). Улаз у овај храм налази се такође

на испупчењу једне од конхи. (сл. 16) На основу конструкције храма, материјала коришћеног за градњу, фрагмената живописа и нарочито остелошких налаза и гробних места може се претпоставити извештан континуитет Зањевачке цркве кроз време као и неке обнове, међутим, њена дуготрајна девастације даје мало основа за прецизније тумачење овог споменика.

Слика 16

ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ; КОНТИНУИТЕТ ХРИШЋАНСКЕ КУЛТУРЕ У ОБЛАСТИ ЦРНЕ РЕКЕ

Хронолошке одреднице поменутих цркава (Светих Макавеја и Зањевачке цркве), чије необичне архитектонске основе упућују на потенцијални значај у смислу допуњавања слике о континуитету хришћанске културе у долини Црног Тимока, посредно се могу сагледати и у светлу црквено-политичких догађања на овом простору.

Повезаност Црне Реке (Тимока) са суседним областима у касноантичком раздобљу била је условљена мрежом и правцима пружања речних токова док су географске карактеристике Црноречког басена (изолованост и одвојеност) утицале да ова област током касноантичког раздобља не буде у центру историјских догађања на Балкану. Систем кастела на Тимоку, који представља наставак лимеса од севера према југу, најпре је повезан са успостављањем и стабилизовањем административних граница на Дунаву, док, с друге стране, за Римљане је од великог (економског) значаја било рударство и прерада метала (Мирковић 1981: 87; Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002: 13–16). Најзначајнији путни правац кроз Црноречку долину, у то време, био је онај који је спајао данашње село Криви Вир са Гамзиградом

и зајечарском котлином (Мишић, Бојковић 2018: 12). Експлоатација рудног богатства на територији провинције Горње Мезије, започета још у I столећу н. е, у црноречком басену одвијала се у више рудника и насеља (Костол, Савинац Сумраковац, Валакоње, Луково). На овој траси налазио се други значајан путни правац који је повезивао долину Велике Мораве са Зајечарским басеном. Саобраћајница је од Лукова ишла ближе обронцима Ртња до данашњег Бољевца. Пут је даље ишао преко Главице и Татарског поља према Касаповцу, да би између Планинице и Оснића скретао ка Гамзиграду (Мишић, Бојковић 2018: 32). Велики број идентификованих утврђења које помиње Прокопије, као и трагови кастела, који су се „одржали до наших дана, јасно показују да су се од Дунава према Нишу, паралелно са током Тимока, на дунавски лимес надовезивала утврђења у двострукој и тро-струкој линији, у савременој терминологији позната под именима *Градина*, *Градишка*, *Рјошина*, *Кулине*, *Лајински град*“ (*Византијски извори* 1955: 66; Вељковић 1986: 27–29; Мirković 1968: 11, 35, 88–90).

Долина Тимока представљала је трећу и последњу одбрамбену линију провинције *Dacia Ripensis*, формиране крајем III столећа у време цара Аурелијана (270–275), која је обухватала источне делове горњомезијског лимеса и западне делове Доње Мезије, префектуре Илирик⁷. Дошло се до сазнања да је, вероватно после 274. године, у новоформираној провинцији стационирана легија *Gemina XIII* (Острогорски 1969: 55; Максимовић 1980: 17; Мирковић 1981: 92; Мirković 2015: 34–38; Поповић 2004: 116; Мишић, Бојковић 2018: 37; Бојковић 2022: 30). У административном погледу, област Рациарије до II столећа простира се до доњег тока Тимока, на западу (једно време и до средњег тока Тимока), Балкана, на југу, Цибрице, на истоку, а претпоставља се да је касније ишла до средњег и доњег тока реке Лома (Мirković 1968: 81). У време напада Хуна 441. године, Рациарија је била велики и густо насељен град, који је, судећи према опису Прокопија, био делимично разорен, односно „Јустинијан је обновио оно што је било порушено“ (*Византијски извори* 1955: 66–67). У Хијерокловом синекдемусу, Рациарија се спомиње као *metropolis* провинције *Dacia Ripensis* (Hieroclis 1866: 655, 2, 16), што је адекватно политичком називу главног града. У Римском царству, са становишта политичке припадности, територијална црквена организација поистовећивана је са цивилном римском управном структуром *мејрополе* (Јањић 2020: 79, 88–89). У другом таласу аваро-словенских напада на Византију 585–586. године, опустошени су важни градови на подручју Приобалне Дакије, и то Акве, Рациарија и Бононија (Коматина 2016: 42).

Приликом оснивања провинције *Dacia Ripensis* или Приобалне Дакије (издвајањем источних делова Горње Мезије и западних делова Доње Мезије) у III столећу, за седиште нове области одређена је *Ratiaria* (данашњи Арчер у Бугарској). Током IV столећа, територија *Dacia-e Ripensis* добија на значају у црквено-политичком погледу, из перспективе догматских спорова који су потресали Цркву у време ширења аријанске јереси. На тај начин, територија Илирика постала је

7 Префектура Илирик обухватала је област коју су чиниле Дачка и Македонска дијецеза, која се простирала уздуж Балканског полуострва, од Дунава, на северу, преко сливова Мораве и Вардара, до Албаније и Грчке, на југу.

поприште догматских спорова, будући да су протагонисти били епископи из ових крајева. Политичке околности у још већој мери допринеле су расширивању сукоба, јер није занемарљива чињеница да су многи цареви били пореклом са подручја Илирика (Поповић 2004: 47, 171–172; Максимовић 1980: 17–19). Ово уједно, према тумачењу Р. Поповића, указује на то „да је хришћанство на овом подручју Римске империје већ у III и почетком IV века организационо и црквено-административно заживело“ (Поповић 2004: 172; Мишић, Бојковић 2018: 47). Први потврђени пострадали мученик за веру на територији Приобалне Дакије, из времена цара Диоклецијана (244–311), био је ексорцист⁸ Хермес из Бононије, који је пострадао почетком IV столећа. Био је веома поштован и у Рациарији у којој се такође полагало право на његов лик и мучеништво (Zeiller 1918: 108; Delehayе 1912: 283–284; Delehayе 1912: 243, 257, 258, 259; Јањић 2020: 129–132). Први поуздани подаци о ширењу хришћанства у области Подунавља, повезани са лимесом, потичу из II–III столећа, а нову религију са Истока ширили су војници и трговци из грчких и оријенталних земаља. У књижевној традицији забележено је да су се у војсци Марка Аурелија (121–180), у време рата са Јазигима, налазили хришћани који су припадали Legio XII Fulminata, пореклом са Истока, из места близу Едесе, чија је популација већ била христијанизована (Eusebii V: 5; Zeiller 1918: 42–43). У Рациарији је крајем III столећа била стационирана легија XIII Gemina и, према примери војника-мученика нису били забележени, није искључена могућност да их је било, будући да је војнички мартирологион био актуелан на територији Илирика, те је са почетка IV века забележен низ мученика за веру са ових простора, углавном грчког или сиријског порекла (нпр. Фрушкогорски мученици са антиохијским епископом Кирилом, пострадали у време цара Диоклецијана, као и Димитрије, Ермил и Стратоник, Иринеј и Синерот, који су били грчког порекла) (Delehayе 1912: 255–257, 259; Мијовић 1992: 13–25). Један од разлога спорог ширења хришћанства на овим просторима, како се сматра, лежи у чињеници да су овај део земље крајем III и почетком IV столећа држали под својом контролом Август Галерије (250–311), а касније и Лициније (205–308), који су отворено показивали антихришћански став (Zeiller 1918: 53–61, 79–80, 81–87, 88–93, 106; Delehayе 1912: 263–254; 293–294; 282–283, Мирковић 1981: 99–100).

Већ почетком IV столећа подручје Приобалне Дакије (Dacia Ripensis) постаје митрополитско седиште са Рациаријом као главним градом, док су се друга епископска седишта налазила у градовима Акве, Бононија (?), Гамзиград (Felix Romuliana ?), Кастра Мартис (Кула у Бугарској) и Оескус (Искос). Сва ова места припадала су административној територији града Рациарије (Mirковић 1968: 81; Hieroclis 1866: 654, 2, 655, 2, 16). Познато је неколико имена епископа Рациарије, као што је Павлин (око 340. године) за кога се претпоставља да је био свргнут са епископске катедре због неких лоших обичаја те је замењен Силвестром (340–346), којег као бранитеља никејског православља спомиње Свети Атанасије

8 Одредница заклањаче-егзорциста, у првобитним хришћанским заједницама, означавала је ниже клирике унутар јерархијске организације, установљене према потреби Цркве, а у циљу катихизације неверујућих приликом припреме оглашених за њихово крштење али и чину истеривања – одрицања, и полагања руку на кандидате за крштење.

Александријски (296–373). На његово место дошао је аријанац Паладије (346–381), као фотиновац вероватно свргнут на сабору у Сирмијуму 351. године (сабору су присуствовали *јевсевијевци* – антиникејска коалиција), премда је као аријанац успео да остане на месту епископа 35 година. Осуђен је као јеретик, и на Сабору у Аквилеји 381. године смењен са епископске катедре јер су га фотиновци довели за епископа, како се претпоставља (Zeiller 1918: 153–154; Поповић 2004: 224–225; Јевтић 1984: 312–316). Из 424. потиче један помен епископа, али без навођења имена (Mirković 1968: 81).

Услед урбаног развоја града *Aquie* (данашње Прахово), стационираног на ушћу Тимока у Дунав, током касноантичког раздобља област Рацијарије постепено се сужавала. О стратегијском значају града Акве у рановизантијском периоду говори и Јустинијанова XI новела у којој се Акве помиње као *civitas* са великом територијом, која се на југу граничила са обласћу града Ниша. Ово епископско седиште обновљено је у време Јустинијанове црквене реорганизације 535. године, са посебним задатком борбе против Фотинове (Боносове) јереси (*Aquensis autem episcopuset omnia eius castella et territoria et ecclesiashabeat praefatum civitatem et Omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosicarum scelis eh ea civitatae et terra repellere vel in orthodoxiam fidem transformate*). У Хијерокловом Синекдему су наводи се као један од градова у провинцији *Dacia Ripensis*⁹ (Hieroclis 1866: 655, 3; Јевтић 1984: 211–212; Поповић 2004: 201–228; Mirković 2015: 100). Истом Новелом од 14. априла 535. године Јустинијан I (527–565) наредио је да се у новооснованом граду установи црквено седиште, које ће у црквено-организацијском погледу имати статус архиепископије. Под непосредном јурисдикцијом нове архиепископије налазиле су се следеће провинције: Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*), Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*), Мезија I (*Moesia Prima*), Дарданија (*Dardania*), Превалитана (*Prevalitana*), Македонија II (*Macedonia Secunda*) и део Паноније II (*Pannonia Secunda*) (*Codex Iustiniani* 1899: Nov. XI, 94; Zeiller 1918: 385–395; Поповић 2004: 267). Прокопије ову област назива *χώρα Ακνευσία*, наводећи да је Јустинијан у овој области подигао и обновио многа утврђења (*Codex Iustiniani* 1899: Nov. XI, 94; *Визанџијски извори* 1955: 64–65; Mirković 1968: 88; Mirković 2015: 104). Подизање већег броја утврђења последица је постојања путног правца од Ниша ка Дунаву у циљу обезбеђивања експлоатације рудника у Источној Србији. Самим тим, рударске области попут Црне Реке или Аквиса почињу да напредују (Mirković 1980: 87; Мишић, Бојковић 2018: 33). Осим тога, на основу свог геостратешког положаја, као утврђење са сталном војном посадом, град Акве онемогућавао је директан правац продора ка Нишу (Mirković 1968: 85–89; Мишић, Бојковић 2018: 30).

9 Сирмијски епископ Фотин (IV век) био је присталица јереси Маркела Анкирског, који је због свог исповедања вере, и као следбеник савелијанства, осуђен на Првом Васељенском сабору у Никеји (325). Такође, и као протагониста маркелове јереси, коју је усавршио до крајности, Фотин је осуђен и на сабору у Милану 347. године. На епископској катедри остао је до сирмијског сабора 351. године, када је свргнут. Отприлике 361. године помиње се поново као епископ у Сирмијуму, да би опет био протеран око 363. године. Од тада се у Сирмијуму помињу само Фотинове присталице, све до Аквилејског сабора 381. године. У Јустинијановој Новели, боносова јерес помиње се на основу учења нишког епископа Боноса (IV век), присталице Фотинове јереси.

Као епископ града Акве најпре се спомиње епископ Виталије (*Vitalis*), који је присуствовао сабору у Сердици 343. године, док имена осталих епископа, све до 535. године, нису позната. Како је наведено Акве добијају на значају са Јустинијановом XI новелом, када је ова област издвојена из Средоземне Дакије са посебним задатком да ради на сузбијању Фотинове јереси (Mirković 1968: 88). У том смислу, Јустинијанова црквена реформа имала је за циљ јачање црквене власти на световном плану, што би значило да су нови центри моћи преузимали улогу до-тадашњих административно-централних јединица и у потпуности се поклапали са областима управних дијецеза префектуре Илирик. Према Љ. Максимовићу најпре се развијају области које су гравитирале ка појединим градовима – епископским катедрима, чија су утврђења представљала једну одбрамбену зону, те обезбеђивала границе дунавског лимеса (Максимовић 1980: 28, 39, 43). Познато је да су друга два града *Castra Martis* и *Oescus* такође представљала епископска седишта. Епископи – *Calvus a Dacia Ripensis de Castramarte* и *Valens a Dacia Ripensis, de Isco*, заједно са епископом Акве – били су потписници Сердичког сабора (Zeiller 1918: 155).

Према није била епископско седиште Бононија (данашњи Видин) се налазила међу значајним градовима на Дунаву. Забележена је као кастел и путна станица *Ad malum*, чији се топоним домородачког порекла изједначаје са римским *Bononia*, само у супротном значењу; посаду утврђења чинио је помоћни одред *cuneus equitum Dalmatorum Fortensium*. Чешће се спомиње у рановизантијским изворима док је код Хијерокла забележена као град *Dacie Ripensis, Bovovla* (Hieroclis 1866: 653, 3), а назначена је и као *Йолис*, што ипак не значи да је у међеувремену стекла статус града. Освојена је од стране Авара 585–586. године (Mirković 1968: 82).

На четири километара од Зањевачке цркве налази се Гамзиград (*Felix Romuliana*). Из Прокопијевог списка о утврђењима на територији *Dacie Ripensis* на простору Црне Реке набраја се и обновљено римско утврђење *Romuliana* у близини Зајечара (Поповић 2004: 116; Mirković 1968: 94). Решен да на месту свог рођења подигне утврђену и неосвојиву палату, крајем II–III столећа, тетрарх Галерије (293–305; 305–311) 297. године подиже куле и зидине најпре старије а потом и млађе и знатно снажније фортификације (Ћанак-Mедић 1971: 257–258; Мишић, Бојковић 2018: 37). Откривено је да су бедеми старијег инкорпорирани у бедеме млађег утврђења док се унутрашњост палате састојала од свечане дворане, храма који је чинио функционалну целину са палатом, зградама јавног карактера, термама итд. (Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: 76–79; Поповић 2004: 116–122; Живић 2010: 11; Мишић, Бојковић 2018: 37–42). Према наводима Р. Поповића, Гамзиград је добио хришћанска обележја крајем IV и почетком V века, што се може закључити на основу преградње царске свечане дворане и њеног претварања у тробродну базилику са крстионицом (Поповић 2004: 267–268). Управо на примеру Ромулијане уочава се тенденција континуитета култног места, која се огледа у преобличавању постојећих паганских грађевина у хришћанске базилике. У том смислу значајно је упутити на чињеницу да је дуга традиција паганских култова била пресудна код избора места за хришћанске храмове (Шупут 1997: 156–159). Ромулијана је представљала црквени посед све до најезде Хуна 441–447. године али делимично и током VI столећа. Свечана дворана царске палате претворена је у тробродну базилику,

да би у другој половини истог столећа била спаљена али и обновљена, овога пута са дозиданом спољном крстионицом. У време владавине Јустинијана, Ромулијана није имала статус града али се претпоставља да је била седиште епископа. Према Проконију Јустинијан је обновио Ромулијану али је насеље страдало од напада Авара и Словена 585–586, да би 615. године било напуштено (*Византијски извори* 1955: 66; *Mirković* 1968: 88; *Мишић, Бојковић* 2018: 53–54). Због напада Авара и Словена Гамзиград је опустео. Такво стање трајало је наредних четиристо година, све до XI столећа, када се, у време византијског цара Василија II (958–1025), поново на том месту налази становништво. О томе сведочи пронађена грнчарија, датована у XI столеће (*Срејовић, Лаловић, Јанковић* 1980: 77). Сматра се, заправо, да је до поновног насељавања Гамзиграда дошло 971. године, када је Византија освојила Прво бугарско царство или након освајања Видина 1002. године (*Острогорски* 1969: 294; *Снегаров* 1995: 25). У то време, Гамзиград је био под израженим бугарским привредним и црквеним утицајем. Базилике у Плиски и Преславу, са тространом или петространом апсидом из IX–XI века, умногоме подсећају на млађу базилику са крстионицом у Гамзиграду али је такође констатовано да би и грађевинска основа Зањевачке цркве могла припадати овом раздобљу (*Мишић, Бојковић* 2018: 65, 92; *Јанковић* 2010: 203, 205). Изнета је претпоставка да је Гамзиград поново напуштен у другој половини XI столећа, након устанка Ђорђа Војтеха 1072. године, када је страдао велики број градова дуж Дунава. Отада до данашњих дана није више насељаван (*Срејовић, Лаловић, Јанковић* 1980: 77; *Мишић, Бојковић* 2018: 68).

Након освајања Видина 1002. године, византијска војска није наставила поход према западу с обзиром на чињеницу да је бугарски владар Самуило заузео српско Подунавље и држао га у периоду између 998. и 1002. године што би, такође, могло да се закључи из садржаја Василијеве повеље из 1019. године, односно из времена оснивања Самуилове охридске патријаршије, када су епископије Видин и Бер постали део ње. Одсуство спомена Бера и Видина, заправо, указује да је листа епископија на коју се Василије ослањао састављена након 1002. године (*Поповић* 1978: 37). Познато је да је сукоб са Бугарима окончан победом византијског цара Василија II након чега је уследила територијална и црквена реорганизација византијске власти у новоосвојеним областима 1018. године. Од бугарских области формиране су две теме: *Парадунавон*, између планине Балкан и доњег тока Дунава (територија Источне Србије и Црне Реке припадала је теми *Парисийрион* или *Парадунавон*) и *Бујарска*, чију северну границу чине река Сава и Дунав, од Сирмијума до Видина. Источна граница се простирала од Видина према југу, источно од Софије све до Солунског поља, северних обронака Пинда, а према Драчкој области, простирала се дуж планинског венца између Шкумбе и Девола (*Максимовић* 1997: 36; *Максимовић* 1981: 172–174; *Мишић, Бојковић* 2018: 63; *Коматина* 2012: 50). Поред територијалног реустројства Василије II приступио је црквеној реорганизацији Самуилове патријаршије у Охриду, сводећи је на ниво архиепископије чије су се границе подударале са територијом бугарске цркве из времена царева Симеона (893–927) и Петра (927–969). Истовремено, дато је право цару да поставља архиепископа (*Поповић* 1978: 35; *Максимовић* 1981: 176). У првој повељи Василија II из 1019. године означене су епископије са бројем клирика и црквених парика и поменом значајних градова.

Уочава се навођење Нишке и Браничевске епископије а списак је допуњен новом повељом из 1020. године у којој се налазила и Видинска епископија. Разлог за изостављање Видинске епископије из прве повеље био је јурисдикцијске и политичке природе будући да се тада још увек налазила у оквирима друге (Драчке) митрополије односно – Самуилове сужене државе (Бугарске архиепископије). Тако је било све до 1002. године када је цар Василије II (976–1025) освојио Видин, који је улазио у састав теме Паристрион / Парадунавон а за коју, у својој другој повељи из 1020. године, каже: „Да му је епархија тог града била најкориснија јер му је отворила путеве директног приступа у земљу (Бугарску)“ (Коматина, 2012, 44; Коматина, 2016, 82–85, 87, 89). Иако се у другој Василијевој повељи ништа не говори о обиму Видинске епископије, ова дијецеза и даље је имала значајну улогу у цркви, имајући у виду да је реч о митрополији из времена Прве Јустинијане, што говори у прилог њеном значају (Codex Iustiniani 1899: Nov. XI, 94; Новаковић 1908: 33, 37, 56; Снегаров 1997: 56–57; Антоновић 2006: 8–9). На основу изнетог, територија североисточне Србије након 1020. године, у јурисдикцијском смислу, припадала је Охридској архиепископији у чијим оквирима су егзистирале Нишка, Видинска и Браничевска епископија. Имајући у виду првобитну црквену организацију, у којој је простор Црне Реке припадао граду *Aque* у близини Видина, дошло се до претпоставке о територијалном лоцирању Црне Реке – да је потпадала под оквире јурисдикције Видинске епископије (Мишић, Бојковић 2018: 68; Јанковић 2010: 201–202, 211).

ЗАКЉУЧАК

Премда се наше теоријско разматрање о некадашњим црквама у области Црне Реке заснива искључиво на анализи основа цркава и на посредним запажањима, као и аналогијама, мишљења смо да се тиме доводе у питање пређашња спорадична тумачења, заснована на предању. Историјски контекст од је великог значаја за циљеве реконтекстуализације наведених споменика као и континуитета црквеног живота. Како је изнета теза да наведене две цркве припадају средњовизантјском раздобљу ово питање постаје значајно за сагледавање континуитета хришћанске културе у области Црне Реке. Све то указује и на потребу за додатним истраживањима путем археолошких ископавања као и за историјску контекстуализацију предмета истраживања. Стога се наше истраживање може схватити као корак у том правцу.

ИЗВОРИ

- Византијски извори 1955: Византијски извори за историју народа Југославије, I, 1955. Византолошки институт, Београд.
- Eusebius Pamphili, *Ecclesiastiae historiae*, PG 20.
- Iustiniani novellae 1899: (recognovit Rudolfus Schoell, Guilelmus Kroll), Nov. XI, *De privilegiis archiepiscopi primae Iustinianae*. Ed. Theodoro Mommsen: Berolini.
- S. Joannes Chrysostomus, *Ad Homilias tres in SS. Septem Maccabaeos*, PG 50.
- Јевтић 2002: Атанасије Јевтић. *Књиге Макавејске*, Јасен, Београд.
- Hieroclis *synecdemus et notitiae graecae episcopatum accedunt Nili Doxapatrui notitita patriarchatum et locorum nomina immutata* 1866: (F. Nicolai, G. Parthey): Berolini.
- S. Gregori Theologi, *Oratio V, In Machabaeorum laudem*, PG XXXV, 912-934.

ЛИТЕРАТУРА

- Антоновић 2006: Милош Антоновић. „Црквене прилике у источној Србији у средњем веку“, *Браничевски гласник*, 3/4, 7-27.
- Berger 2012: Albrecht Berger. „The cult of the Maccabees in the Eastern Orthodox Church“. *Dying for the faith, killing for the faith. Old – testament faith-warriors (1 and 2 Mccabees) inhistorical perspective*. Brill’s Studies in Intellectual History. Han van Ruler, Erasmus University Rotterdam, vol. 206: Leiden-Boston, 105-123.
- Бојанић-Лукач 1978: Душанка Бојанић-Лукач. „Зајечар и Црна Река у време турске владавине (век)“. *Гласник Етнографског музеја књ. 42 – Зајечар и околина* (ур. Слободан Зечевић), Београд: Етнографски музеј.
- Бојковић 2022: Гордан Бојковић. *Великоморавска долина у средњем веку – њен урбанизација и социјална структура*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић: Лепосавић.
- Бошковић 1933-1934: Ђурђе Бошковић. „Белешке са путовања“. *Сџаринар*, VIII-IX (1933-1934), 277-303.
- Бошковић 1950: Ђурђе Бошковић. „Средњовековни споменици североисточне Србије“. *Сџаринар н. с. I*. Археолошки институт САНУ, 185-218.
- Бошковић 1951: Ђурђе Бошковић. „Средњовековни споменици североисточне Србије II“, у: *Сџаринар н. с. II*. Археолошки институт САНУ, 221-244.
- Вељковић 1986: Стеван Вељковић. *Бољевац и околина; Од њених њива до Дривојеве свейској раји*. Историјски архив Зајечар: Зајечар.
- Војводић 2020: Угљеша Војводић. „Поглед на резултате археолошких ископавања цркве Св. Апостола Петра и Павла у Расу“. *Ниш и Византија XVIII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 237-264.
- Воронова 2012: Аријадна Воронова. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе“. *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитета у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 267-290.
- Gerke 1974: Fridrih Gerke. *Kasna antika i rano hrišćanstvo*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Grabar 1969. Andre Grabar. *Srednjovekovna umetnost jugoistočne Evrope*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Дебљовић Ристић 2012: Невена Дебљовић Ристић. „Однос теолошке мисли и архитектонске праксе у процесу настајања сакралног градитељства током рановизантијског периода“. *Ниш и Византија X*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 237-252.
- Delehaye 1912: Hippolyte Delehaye. *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles.
- Delehaye 1912 : Hippolyte Delehaye. „Saints de Thrace et de Mésie“. *Analecta Bollandiniana* 31, Bruxelles-Paris, 161-300.
- Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: Војислав Ј. Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић. *Српска уметност у средњем веку*. Српска књижевна задруга: Београд.
- Zeiller 1918: Zeiller Jacques. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l’empire romaine*. E. De Boccard: Paris.
- Ziadé 2007: Ziadé Raphaëlle. *Les martyrs Maccabées de l’histoire juive au cult chrétien. Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostome*, Supplements to Vigiliae Christiane, Formerly Philosophia, Patrum, Texts and Studies of Early Christian Life and Language, J. de Boeft- J van Oort-W. L. Petersen-D. T. Runia-C. Scholten-J. C. M. van Winden, vol. 80, Brill, Leiden-Boston.
- Janin 1969: Raymond Janin. *Géographie ecclésiastique de l’empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, 3: *Les églises et le monastères*, Paris.
- Јанковић 2010: Ђорђе Јанковић. „Гамзиград у средњем веку“. *Felix Romuliana/Гамзиград*. Археолошки институт: Београд, 201-213.
- Јањић 2020: Драгана Јањић. *Унутрашња организација православне цркве*. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић: Лепосавић.

- Јевтић 1984: Атанасије Јевтић. *Палеологија*, Православни Богословски факултет, Београд.
- Живић 2010: Маја Живић. *Гамзирад, име њојожај и економски њојенцијал Felix Romuliana-Гамзира*. Археолошки институт: Београд, 15-19.
- Ковачевић 1981: Јован Ковачевић. „Досељење Словена на Балканско полуострво“. *Историја српској народа*, 1, Српска књижевна задруга: Београд, 109-124.
- Коматина 2016: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Историјски институт: Београд.
- Коматина 2012: Предраг Коматина. „Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије“. *Византијски свет на Балкану I*. Византолошки институт САНУ: Београд, 41-56.
- Лаловић, 1987: Анка Лаловић. „Праисторија, антички период и средњи век“. у: *Гласник Етнографској музеја у Београду књ. 42 – Зајечар и околина* (ур: Слободан Зечевић). Београд: Етнографски музеј, 13-22.
- Lowden, Tkacz 1991: Jon H. Lowden, Carherine Brown Tkacz. „Maccabees“. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol 1, (A. Kazhdan), New York-Oxford.
- Leclercq 1931: Henri Leclercq. „Maccabées“. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II/2. Librairie Letouzey et Ané: Paris, 724-727.
- Leclercq 1924: Henri Leclercq. „Antioche (Archéologie)“. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I/2. Librairie Letouzey et Ané: Paris, 2375-2379.
- Макаров 2016: Евгений Евгеньевич Макаров. „Макавейские книги“, *Православная Энциклопедия*, 42, Москва, 672-719.
- Максимовић 1980: Љубомир Максимовић. „Северни Илирик у VI веку“. *Зборник радова византолошкој инстџијуија*, 19, 17-57.
- Мијовић 1992: Павле Мијовић. *Тријумфи смрти/ Les Triomphes et les morts*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Mirković 1968: Miroslava Mirković. *Rimski gradovi u Gornjoj Meziji*. Arheološko društvo Srbije: Београд.
- Mirković 2015: Miroslava Mirković. *Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi*, Narodni muzej Zaječar, Narodni muzej Negotin: Zaječar.
- Мирковић, М. 1981. „Економско-социјални развој у II и III веку“. *Историј српској народа*, 1, Српска књижевна задруга, Београд, 77-88.
- Мирковић 1981: Мирослава Мирковић. „Централне Балканске области у доба позног царства“. *Историја српској народа*, 1, Српска књижевна задруга: Београд, 89-105.
- Мишић, Бојковић 2018: Синиша Мишић, Гордан Бојковић. *Средњовековни манастири и цркве Црне Реке*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, Центар за историјску географију и историјску демографију филозофског факултета – универзитет у Београду.
- Новаковић 1908: Стојан Новаковић. „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1029 год.“. *Глас СКА*, 76, 1-62.
- Острогорски 1969: Георгије Острогорски. *Историја Византије*. Просвета: Београд.
- Петковић 2010: Софија Петковић. „Ромулијана у време после царске палате“. *Felix Romuliana/ Гамзирад*. Археолошки институт: Београд, 167-201.
- Поповић 1978: Владислав Поповић: „Епископска седишта у Србији од IX до XI века“. *Годишњак града Београда*, XXV, 33-40.
- Поповић 2004: Радомир Поповић. *Христијанство на илу Илирика пре досељавања Словена*, Арт Принт, Нови Сад: Београд.
- Ракоција 2019: Миша Ракоција. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу“. *Ниш и Византија XVII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу. Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 23-44.
- Ракоција 2020: Миша Ракоција. „Црква Св, Јована изнад Горњег Матејевца и њена архаична триконхална основа“. *Ниш и Византија XVIII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 121-158.
- Riegl 1927: Alois Riegl. *Spätromische Kunstindustrie*. Wien: Österreichische Staatsdruckerei.

- Снегаров 1995: Иван Снегаров. *Историја на Охридската архиепископија I*, Академично издаство: Софија.
- Споменица Тимочке епархије 1834-1934: 1934. Зајечар: Књижевни фонд Тимочке епархије.
- Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: Драгослав Срејовић, Анка Лаловић, Ђорђе Јанковић. „Гамзиград“. *Стираринар*, 31, Археолошки институт САНУ, 65-79.
- Стричевић, Суботић 1959: Ђорђе Стричевић, Гојко Суботић. „Ископавање Зањевачке цркве“. *Стираринар IX-X/1958-1959*. Археолошки институт САНУ, 307-315.
- Хришћанско културно наслеђе на подручју Тимочке епархије кроз векове (каталог изложбе; аутор: др Маја Живић): Зајечар 2017, Епархија тимочка Српске православне цркве; Народни музеј „Зајечар“.
- Ѓанак-Mедић 1971: Милка Ѓанак-Mедић. „Gamzigrad, un residence fortifiée provenant du Bas-Empire“. *Зборник радова византолошкој институцији*, 13, 257-261.
- Чанак-Mедић, Стојковић-Павелка 2010. Милка Чанак-Mедић, Брана Стојковић-Павелка. „Архитектура и просторна структура царске палате“. *Felix Romuliana/Гамзиград*. Археолошки институт: Београд, 49-107.
- Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002: Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ђук. *Стиро српско рударство*. Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, Београд: Београд-Нови Сад.
- Шпехар 2019: Олга Шпехар. *Касноантичка архитектура и релјеф. Централни Балкан између Источног и Западног*. Филозофски факултет: Београд.
- Шупут 1997: Марица Шупут. „Континуитет култног места у архитектури“. *Зборник радова византолошкој институцији*, XXXVI, 155-162.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. Црква Светих мученика Макавеја данас. Преузето са: <https://epqrhija/timocka.org>slava...> (26. 01. 2023.)
2. Цртеж основе првобитне цркве Светих Макавеја. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве“ у: *Стираринар IX-X/1958-1959*, Београд: Археолошки институт САНУ,
3. Равена, Сан Аполинаре ин Класе. Преузето из: F. Gerke 1973. *Kasna antika i rano hrišćanstvo*. Novi Sad: Bratstvo/jedinstvo, 248.
4. Цртеж основе Латинске цркве у Горем Матејевцу. Преузето из: М. Ракоција 2019. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу“ у: *Ниш и Византија XVII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 36.
5. Латинска црква у Горњем Матејевцу. Преузето из: М. Ракоција 2019. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу“ у: *Ниш и Византија XVII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар.
6. Црква Светог Петра у Прику код Омиша. Презето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 284.
7. Цртеж оснине цркве Светог Јована у Орљану код Ниша. Преузето из: М. Ракоција 2020. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу“ у: *Ниш и Византија XVII*, Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 38.
8. Цртеж основе Зањевачке цркве. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве“ у: *Стираринар IX-X/1958-1959*. Београд: Археолошки институт САНУ, 307.
9. Схематски приказ стипадијума царске палате Феликс Ромулијана. Преузето из: М. Чанак-Mедић, Б. Стојковић-Павелка 2010 „Архитектура и просторна структура царске палате“ у: *Felix Romuliana/Гамзиград*. Београд: Археолошки институту, 89.

10. Схематски приказ основе базилике са крстионицом у Ромулијануму. Преузето из: С. Петковић 2010. „Ромулијана у време после царске палате“ у: *Felix Romuliana/Гамзипрад*. Београд: Археолошки институт, 197.
11. Схематски приказ основе базилике са крстионицом у Првој Јустинијани. Преузето из: О. Шпехар 2019. *Касноантичка архитектура и риштал; Централни Балкан између Исиока и Зайада*. Београд: Филозофски факултет, 92.
12. Цртеж основе цркве Светог Пантелејмона на Плаошнику. Преузето из: М. Ракоција 2020. „Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца и њена архаична триконхална основа у: *Ниш и Византија XVIII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 141.
13. Схематски приказ основе цркве Светог Влаха са крстионицом у Дубровнику. Преузето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе“ у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 286.
14. Цртеж основе цркве Светог Петра у Расу. Преузето из: У. Војводић 2020. „Поглед на резултате археолошких истраживања цркве Св. Апостола Петра и Павла у Расу“ у: *Ниш и Византија XVIII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 239.
15. Цртеж модела цркве са фреске у Зањевачкој цркви М. Станојевића. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве“ у: *Сџаринар IX-X/1958-1959*. Београд: Археолошки институт САНУ, 312.
16. Црква Свете Тројице на Пољуду код Сплита. Преузето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе“ у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 281.

Dragana J. JANJIĆ
Goran M. JANIĆJEVIĆ

ARCHAIC ARCHITECTURAL FOUNDATIONS OF THE FORMER
CHURCHES FROM THE AREA OF TODAY'S TIMOK DIOCESE
IN THE BLACK RIVER (CRNA REKA) AREA

SUMMARY

Although our theoretical consideration of the former churches in the area of Crna Reka is based exclusively on the analysis of the foundations of the churches and indirect observations and analogies, the hitherto sporadic interpretations, based on tradition, are thereby called into question. The historical context, therefore, is important for the goals of recontextualizing the mentioned monuments as well as the continuity of church life. As the thesis was presented that the mentioned two churches belong to the Middle Byzantine period, this issue becomes significant for the assessment of the continuity of Christian culture in the area of Crna Reka. All this points to the need for additional research through archaeological excavations, as well as the historical contextualization of the subject of research. Therefore, our research can be understood as a step in that direction.

Key words: Church of Saints Maccabees, Zanjevac church, Middle Byzantine architecture.